

СТАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО ПОЛЬСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939 – 1941 рр.)

У статті розглядається ставлення радянської влади до польської етнічної меншини на початку Другої світової війни (1939 – 1941 рр.).

Ключові слова: польська етнічна меншина, радянська влада, УРСР.

This paper deals with the attitude of the Soviet authorities to the Polish ethnic minority in the Second World War (1939 - 1941 years).

Key words: Polish minority, the Soviet government, the USSR.

Період Другої світової війни на сьогоднішній день є досить невивченим у вітчизняній історії, з багатьох проблем залишаються «білі плями».

Однією з дуже проблемних тем даного періоду є національна політика радянської держави. Англійський дослідник М. Террі назвав СРСР у сфері національних відносин «імперією позитивної дискримінації» [6, с. 182].

Мета даної статті полягає у тому, щоб на основі аналізу опублікованих документів визначити засади політики радянської влади щодо проведення депортацій, охарактеризувати основні етапи реалізації цієї репресивної політики по відношенню до польського населення в УРСР.

Велике значення для переосмислення суспільно-політичного розвитку України та національної політики більшовиків у радянську добу мають праці вітчизняних істориків С. Кульчицького, В. Даниленка, Б. Чирка, В. Гриневича та інших [6, 15]. Основні проблемно-тематичні пріоритети та певні історіографічні підсумки дослідження історії національних меншин 1920 – 30-х років підбиті у роботах О. Рафальського, Л. Якубової та Г. Васильчука [3].

1938 р. і 1939 р. стали останніми роками існування деяких національних державних структур, які ще залишилися від політики коренізації. У 1938 році були ліквідовані національні структури навчально-виховних закладів усіх національних меншин. До даного періоду викладання у школах в Україні велося 21 мовою. Більшість національних меншин мали свої школи, а деякі з них – євреї, поляки, німці, болгари – мали більш-менш цілісну систему одержання різноманітної освіти рідною мовою, починаючи від дитячих садків, загальноосвітніх шкіл, спеціальних технічних шкіл, вищих навчальних закладів різного профілю, аж до аспірантури.

5 березня 1939 року вийшла постанова ЦК КП(б)У «Про ліквідацію і реорганізацію штучно створених національних районів і сільрад» [11, с. 233].

Серед більш прагматичних причин ліквідації формальних наслідків політики коренізації можна визначати і таку: безперервна низка дивовижних по своїй чисельності та жорстокості репресій фізично усунула в національних республіках усіх, хто більш-менш міг заважати виконанню планів комуністичної партії. Національні державні системи стали своєрідними осередками, які виявляли і залучали людей, які надто буквально розуміли політику коренізації, тому могли стати ворогами радянської влади. Репресії 30-х років періодично «чистили» системи від таких людей.

Радянська влада почала одразу з арештів, як тільки війська входили в населені пункти, «очищати міста і села від ворожих елементів». Першими під молот репресій потрапило польське населення. Страти і депортації торкнулися різних прошарків польського населення. Ламання суспільно-політичного життя регіону відбувалося дуже стрімко: заборона всіх політичних партій і громадських організацій, різних культурологічних об'єднань, навчальних закладів. На нові території як калька накладалася відпрацьована в радянській Україні соціальна модель. За два роки практично всі соціальні прошарки і всі етнічні групи, так або інакше, піддалися репресивним діям.

У книзі американського професора Я. Гросса на підставі меморандуму Міністерства закордонних справ уряду Польщі в Лондоні стверджується, що за період 1939 – 1941 рр. в СРСР було депортовано 1250 тис. поляків [2, с. 22].

Загалом, за підрахунками О. Я. Калакури – автора ґрунтовної монографії «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.», – з вересня 1939 р. до середини червня 1941 р. із західноукраїнських областей було виселено, переселено, депортовано і примусово направлено на роботи у східні області УРСР, зокрема в Донбас, на Урал, до Сибіру і в Казахстан та інші регіони СРСР 1173 тис. осіб, у тому числі близько 500 тис. поляків [9, с. 301].

Після юридичного включення в листопаді 1939 року Західної України до складу СРСР істотно змінився статус населення краю, оскільки на нього поширювалося радянське громадянство [5, с. 431]. Однак, якщо українці Галичини, Волині, а згодом і Буковини та Бессарабії, формально об'єднавшись зі своїми одноплемінниками в радянській Україні, позбулися статусу національної меншини і стали складовою титульної нації республіки, то польське населення цих земель, навпаки, з титульної, державоутворюючої нації Речі Посполитої перетворювалося на національну меншину УРСР.

За цими зовнішніми зрушеннями стояли значно глибші зміни, пов'язані з насадженням тоталітарного режиму та насильницькою радянізацією краю, з масовими репресіями та депортаціями, які торкнулися долі поляків. Зазначена проблема залишається актуальною та найменш дослідженою як в українській, так і в польській історіографії, багато її аспектів замовчувалися або оцінювалися упереджено.

Ставлення радянської влади до польського населення в Західній Україні після її захоплення СРСР у вересні 1939 р. визначалося насамперед імперською політикою Кремля. Він планував використати військові успіхи Червоної армії в умовах війни, яку розпочала нацистська Німеччина, для зміни співвідношення сил у Європі. Водночас Радянський Союз передбачав вжити заходів, спрямованих на створення залежних від нього режимів в державах Центрально-Східної Європи. Зокрема Польща мала постати як країна, залежна від Москви,

без територій на схід від Бугу і Сяну. Вони мали бути остаточно приєднані до СРСР під гаслом повернення етнічних земель Української радянської соціалістичної республіки.

Оскільки за більшовицькою ідеологією «ксьондзи, попи, рабини» були «вірними наймитами ворожих елементів», яким «допомагали проводити антинародну діяльність», то найбільш впливові священики РКЦ, а також керівники та активні члени релігійних культурно-просвітницьких товариств потрапили в першу хвилю арештів і депортацій, що розпочалася наприкінці 1939 р. Хоча цей напрям державної політики не характеризував лише ставлення до римо-католиків, і репресивно-політична складова була не єдиним чинником руйнування релігійної культури українців. Ця мета досягалася перш за все репресіями.

У досліджуваній період серед біженців було немало поляків, зокрема комуністів і лівих соціалістів, у тому числі Болеслав Берут, Владислав Гомулка, Едвард Охаб, десятки колишніх політв'язнів і сотні політемігрантів. За даними Наркомату внутрішніх справ СРСР, до кінця 1939 року в Україну офіційно прибуло 32,7 тис. біженців і 15 тис. безробітних. Частково працевлаштували понад 10 тис. біженців на будівництві, але кількість безробітних сягнула 50 тисяч. З кінця жовтня 1939 року органи НКВС почали відправку біженців і безробітних (поляків і українців) на спорудження підприємств чорної металургії Донбасу та для роботи на них. Серед направлених у Донбас було 2780 інженерів, техніків, майстрів [13], а всього до квітня було відправлено 17 тис. осіб. Раднарком і ЦК КП(б)У ухвалили наприкінці грудня 1939 р. спеціальну постанову «Про матеріально-побутові умови біженців з території колишньої Польщі», що передбачала низку заходів по забезпеченню їх роботою, медичним обслуговуванням, розвитком шкільництва, наданням допомоги в облаштуванні житла.

Частина поляків відправлялася в колгоспи та радгоспи центральних областей України, зокрема на Житомирщину – 8,6 тис., Чернігівщину – 3,8 тис., Кіровоградщину – 2,3 тис., Полтавщину – 3,6 тис. осіб [9, с. 291]. У такий

спосіб було знайдено механізм ослаблення спротиву режиму та ліквідації безробіття. Переважна більшість українців цілком доброзичливо ставилася до біженців з Польщі. Як зазначила В. Василевська, «хай будуть благословенні мозолисті руки української селянки, яка подавала спраглим польським біженцям глечик молока і склянку води» [4, с. 395]. Водночас радянська влада формувала насторожене, а то й вороже ставлення до біженців, наголошуючи на тому, що серед них немало відвертих або прихованих ворогів радянської влади, шпигунів і диверсантів, навмисно засланих в УРСР.

За матеріалами з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України станом на 1 січня 1941 р. у західноукраїнських землях нараховувалося 2518,7 тис. поляків, у тому числі у Львівській області – 625,6 тис., у Дрогобицькій – 460,5 тис., Тернопільській – 698,8 тис., Рівненській – 195,6 тис., Волинській – 168 тис. осіб [9, с. 288].

4 грудня 1939 року ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про виселення осадників із західних областей України та Білорусії, на виконання якої ЦК КП(б)У у грудні 1939 року поклав на обласні трійки НКВС відповідальність за складання списків та організацію виселення. Привілейована верства польського населення – осадники – почала формуватися з 1921 р. на підставі закону про військову колонізацію Галичини та Волині (грудень 1920 р.), за яким колишні військові польської армії, частина цивільних осіб одержували великі наділи земель, фінансові субсидії, престижні посади залізничних і поштових працівників, поліцаїв і чиновників. Уряд СРСР розглядав польських осадників, членів «Спілки осадників» як в Західній Україні, так і в Західній Білорусі, в якості «залишків воєнно-політичної агентури польського уряду», «серйозною базою контрреволюційної роботи» [7, с. 40].

Постановою «Питання Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР» від 5 грудня 1939 року № 2010-558 з грифом «надзвичайно таємно», а також в одному із положень НКВС СРСР наказувалось «провести виселення всіх осадників, які проживають в Західній Білорусі та Західній Україні, разом з сім'ями з використанням їх на лісних розробках Наркомлісу СРСР за

домовленістю з останнім» [12, с. 712]. В постанові трактувались, у випадку виникнення інших позаштатних ситуацій, умови її проведення. Щодо порядку переселення, то передбачалось визначити його спеціальною інструкцією. Через два тижні вийшла директива НКВС СРСР № 5648/Б про виселення осадників, у якій визначався порядок проведення операції «під благочинним приводом, не піднімаючи шуму і не розшифровуючи цілей» [3, с. 71]. Положення про спеціальні поселення і трудове влаштування осадників, яких виселяють із західних областей УРСР і БРСР, було затверджено Постановою РНК СРСР від 29 грудня 1939 року під № 2122–617 сс [10, с. 66 – 67].

Як вважає О. Я. Калакура, загалом у сільській місцевості Східної Галичини та Волині станом на 1938 р. проживало 200 тис. поляків-осадників, крім того, майже 100 тис. осадників мешкало у містах. Під вивіскою осадників до списків на виселення були включені й інші верстви польського та українського населення.

Після прийняття рішення від 5 грудня 1939 р. про депортацію осадників і членів їх сімей, в районах Крайньої Півночі і Сибіру створювалися спеціальні поселення для 21 тисячі сімей осадників, у кожному з яких розселяли від 100 до 500 сімей.

Всі дорослі повинні були працювати на лісоповалі й не мали права покидати місця вселення більше ніж на 24 години. Депортація поєднувалася із заходами місцевих влад щодо «соціалістичного будівництва». 21 грудня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило пропозиції ЦК КП(б)У і ЦК КП(б)Б про використання майна осадників [10, с. 31]. Земля передавалася в земельні фонди областей для наділення створюваних радгоспів і колгоспів. Коні, продуктивна худоба і сільськогосподарський реманент теж передавався радгоспам і колгоспам. Будинки осадників мали бути використані для організації шкіл, лікарень, медпунктів, дитячих ясел, сільрад, правлінь колгоспів, як квартири для вчителів та лікарів зі східних областей.

Оголошення про виселення не робилося до моменту початку операції. На те, щоб зібрати речі, людям давали тільки дві години. На сім'ю дозволяли брати не більше 500 кг вантажу.

Статистика депортацій поляків у 1940 – 1941 рр. стала широко відомою після того, як 22 червня 1941 р. радянський і польський народи опинилися по один бік барикад. Москва відновила дипломатичні відносини з польським урядом в еміграції та тепло вітала польського посла Станіслава Кота. Той чемно, але твердо попросив списки усіх депортованих польських громадян безвідносно до їхньої національності, а потім почав їздити по місцях заслання. Заступник наркома закордонних справ А. Я. Вишинський повідомив офіційну кількість репресованих – 388 тисяч осіб. Методом суцільного опитування жертв депортації співробітники Станіслава Кота, а потім – експерти, які проводили відповідне опрацювання архівних даних на замовлення Міністерства юстиції Польщі, встановили, що радянські репресії 1939 – 1941 рр. охопили 463,1 тис. польських громадян (військовополонені та інтерновані – 43,1 тис., заарештовані на «східних кресах» – 110 тис., депортовані – 320 тис. осіб). Таким чином, були репресовані майже півмільйона з 13 млн. польських громадян, які мешкали на приєднаних до СРСР територіях. Поляки становили половину жертв депортацій [13].

Головними жертвами радянських репресій у 1939 – 1941 рр. стали колишні державні урядовці, офіцери, поміщики, військові осадники, найвідоміші громадсько-політичні лідери та члени націоналістичного підпілля. На загал, жертвами репресій – депортацій, ув'язнень, розстрілів – за час радянської окупації 1939 – 1941 рр. став майже кожний десятий житель Західної України. Американський історик Ян Гросс зробив приблизні підрахунки жертв серед мирного населення у німецькій і радянській зоні окупації колишньої польської держави. Підрахунки депортованих, ув'язнених у концтабори та вбитих колишніх громадян Речі Посполитої за вказаний проміжок часу виявили, що радянська влада замордувала у 3 – 4 рази більше людей, ніж нацисти, при чому на території, удвічі меншій, ніж зона німецької

окупації [14, с. 295]. Ці цифри дають найкраще уявлення про справжній характер радянського тоталітарного режиму як безпрецедентного розтратника і держави-вбивці. Як метод політичного переслідування та адміністративного покарання широко використовувалися депортації – виселення без правових на це підстав. За 1940 – 1941 рр. у віддалені райони СРСР було депортовано із Західної України понад 180 тис. осіб [14, с. 296]. Серед них були колишні функціонери різних політичних партій та громадських організацій, підприємці, польські осадники, священники, заможні селяни. Сам факт депортації був злочином проти людяності, не кажучи вже про жахливі методи її здійснення. Понад 8 тис. в'язнів, яких німецько-радянська війна застала в місцевих тюрмах, були розстріляні за наказом Л. Берії. Такими і подібними карально-репресивними діями тоталітарна система дискредитувала себе в очах західних українців.

Джерела та література

1. Балуба І. А. Польська національна меншина України в 20 – 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. А. Балуба. – К., 1994. – 24 с.
2. Брониславский Е. Польский диалог: События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов / Е.Брониславский, Г.Вачнадзе. – Тбилиси, 1990. – 640 с.
3. Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина». – М., 2006. – 271 с.
4. Василевская В. Собрание сочинений. Т. VI / В. Василевская. – М., 1955. – С. 395.
5. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник / В.Ф.Верстюк, О.М.Дзюба, В.Ф.Репринцев. – К., 1995. – 687 с.
6. Гриневич В. Сталінська національна політика щодо національних меншин у роки Другої світової війн 1939-1945 рр // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 23 – 24 червня 2005 р. – К., 2005. – 220 с.

7. Депортация польских граждан из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1940 году. – Варшава, М., 2003. – С. 40.
8. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. / Т. І. Єременко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1994. – 74с.
9. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Я. Калакура. – К., 2007. – 508 с.
10. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939 – 1945) / В. М. Литвин. – К., 2004. – 464 с.
11. Національні відносини в Україні у ХХ столітті. Зб. док. і мат. – К., 1994. – С. 233.
12. «По решению Правительства Союза ССР...». – Нальчик, 2003. – 895 с.
13. Сучкова О. Ю. Депортації польського та єврейського населення з західних областей УРСР (лютий 1940 р. – червень 1941 р.) [Електронний ресурс]. – 10 с. – Режим доступу: <http://www.nbuiv.gov.ua/>
14. Україна – Польща : важкі питання : матеріали V міжнародного семінару істориків [«Українсько-польські відносини у роках Другої світової війни»], (Луцьк, 27-29 квітня 1999 р.) / Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, Волинський держ. Ун-т ім. Лесі Українки. – Варшава, 2001. – 359 с.
15. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття) / Б. В. Чирко. – К., 1995. – 215с.

Юрій ЛЕВЧЕНКО

**ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНИ
1941-1944 РР.**

Зроблена спроба аналізу стану сільського господарства в адміністративних утвореннях на території окупованої України німецькими та румунськими загарбниками.